

Соціально-економічний розвиток України в умовах сучасних глобальних викликів*

АНОТАЦІЯ. Наразі моделі мислення та поведінки суб'єктів господарювання зазнають серйозного впливу з боку нового виду конкуренції, яка шукає ефекти синергії у поєднанні різноманітних інновацій. Функціонуванню цього механізму сприяє глобальна лібералізація та універсальний характер інформаційних і телекомунікаційних технологій. У цьому контексті слід приділити увагу питанню домінуючих інтересів транснаціональних корпорацій, а також загрози хаотичного, непропорційного та нестабільного розвитку, що базується на закритих групах і не допускає цілі соціальні групи до участі у процесах модернізації. Україна розглядає ці загрози у специфічний та унікальний спосіб. Обґрунтування автора базуються на припущенні, що оригінальні чинники розвитку походять з багаторівневого людського буття, відміченого дуальністю раціональної та емоційної психіки з когнітивними, інформаційними та емоційними обмеженнями. Це припущення становить основу для розробки аналітичної моделі, яка складається з 8 сфер існування, для процесів соціально-економічного розвитку. Ця модель дозволяє автору визначити основні причини та ознаки глобальних загроз. У цьому контексті дослідження спрямоване на визначення цінностей, що обумовлюють розвиток інформаційного суспільства на основі глобальної лібералізації, і рушіїв цього процесу та можливих загроз — особливо тих, які мають негативний вплив на майбутнє України. У статті проаналізовано внутрішні загрози розвитку України, особливо ендегенні та структурні чинники. У заключних зауваженнях автором запропоновано кілька рішень, спрямованих на забезпечення стабільного розвитку України.

КЛЮЧОВІ СЛОВА. Інтегрований розвиток, цілісна модернізація трудового капіталу, глобальні загрози, ендегенні та структурні фактори економічного розвитку.

Вступ

У своєму дослідженні я намагаюся відшукати первинні рушії розвитку в багаторівневому людському бутті, відміченому дуалізмом раціональної та емоційної психіки з когнітивними, інформаційними та емоційними обмеженнями. Це припущення призводить до висновку, що розвиток є результатом діяльності соціальних діячів, визначеної особливими цінностями та нормами. Стабільний розвиток був би неможливий без аксіології, яка враховує відповідальність за свої дії, рівність у межах одного покоління та рівність різних поколінь, економічну здійсненність і виправдані соціальні нерівності. Однак обсяг

¹Вожняк Міхал Габрієль — доктор наук, завідувач кафедри прикладної економіки Краківського економічного університету, Польща. Сфера наукових інтересів: економічне зростання, соціальна нерівність, економічна та соціальна інтеграція, людський капітал, інтеграційний розвиток. E-mail: wozniakg@uek.krakow.pl.

* Ця стаття була представлена у Київському національному економічному університеті імені Вадима Гетьмана 26 листопада 2015 року на честь присудження автору звання почесного доктора економічних наук.

розвитку обмежений і може змінюватися (не неминуче) через вплив екосистеми в результаті виникнення нових технологій. Характер розвитку та його тенденції залежать від домінуючих економічних і соціальних груп.

Наразі моделі мислення та поведінки суб'єктів господарювання зазнають серйозного впливу з боку нового виду конкуренції, яка шукає ефекти синергії у поєднанні різноманітних інновацій². Функціонуванню цього механізму сприяє глобальна лібералізація та універсальний характер інформаційних і телекомунікаційних технологій. У цьому контексті слід приділити увагу питанню домінуючих інтересів транснаціональних корпорацій, а також загрози хаотичного, непропорційного та нестабільного розвитку, що базується на закритих групах і не допускає цілі соціальні групи до участі у процесах модернізації. Україна розглядає ці загрози у специфічний та унікальний спосіб.

Моє дослідження має на меті визначити цінності, які обумовлюють розвиток інформаційного суспільства на основі глобальної лібералізації, а також рушії цього процесу та можливі загрози — особливо ті, які впливають на майбутнє України. У цьому контексті я також посилаюся на ендогенні та структурні загрози, які можуть завадити розвитку України. У заключних зауваженнях я пропоную деякі варіанти стосовно заходів, які Україна може вжити для реалізації політики стабільного розвитку.

Важливість цінності для соціально-економічного розвитку

Економічна раціональність є моральною чеснотою, оскільки її метою є ефективне управління ресурсами. Однак ринки звертаються до гедоністичних цінностей. Вони приховані у конформістській економіці у парадигмі сліпої на одне око ідеології *hoto econoticus (економічної людини)*, яка зводить все існування людини до однієї-єдиної мети — максимізації власних ринкових переваг. Це не заважає прихильникам конформістської економіки просувати ідею неупереджених наукових досліджень. Така теза викликає чимало суперечок. Гедоністичні цінності не здатні повноцінно описати цілі розвитку, оскільки можуть змінюватися та зазнають впливу ринкових маніпуляцій. Крім того, вони заохочують відокремлення свободи від відповідальності, підкреслюють максимізацію споживання, прибутку та корпоративних цінностей, а це може зашкодити стабільному та сталому розвитку. Вони представляють ставлення та позиції людей згідно з принципами ідеального ринку, а не з позицій того, якими саме є люди.

Також слід зазначити, що на практиці люди нечасто розвивають систематичну ієрархію цінностей. Моральний релятивізм більше до-

²Porter, M. E. The Competitive Advantage of Nations. — New York: Free Press, 1990.

мінує у постмодерністських спільнотах. Максимізація поточних ділових, політичних і медіократичних інтересів заохочується з позицій культури простих людей³, сприяючи експлуатації емоційної сфери людської психіки. Такі соціальні умови заохочують ігнорувати знання систем цінностей і їх функцій, ставлячи під сумнів інтеграцію та цілі процесів розвитку в контексті їх належності до конкретної сфери.

Такий тип знань також ігнорується в економічному дослідженні на основі індивідуалістичних методологій, нібито захищаючи неупереджений характер досліджень та ефективність наукової критики. Однак якщо питання стосовно цінностей, їх систем, ієрархії та функцій сприяють кращому розумінню людської психіки та мотивації, їх не можна відкидати при пошуку джерел і способів інтеграції процесів розвитку.

Люди є багатовимірними особами; вони мають інституційні коріння⁴ та діють з обмеженою раціональністю⁵, коли йдеться про досягнення загальних цілей інтегрованого розвитку. Раціональність діяльності, яка ведеться людиною, в остаточному підсумку визначається генетичною схильністю такої людини, її досвідом, оцінками та переконаннями, інформаційним потоком, аналітичними процедурами та діями. Втім, люди не схильні проводити інтегрований аналіз власних рішень і поведінки. Трудовий капітал будується на основі механістичних принципів мислення, методологічної індивідуальності та фрагментарного монодисциплінарного знання, яке створюється таким чином ще з часів наукової революції та виникнення філософії Декарта.

Цей тип знань не може бути основою для проведення аналізу функціональності рішень з точки зору характеристик цілей, притаманних усім сферам людської діяльності. Досягнення цієї мети вимагає холістичного, міжпредметного та перспективного мислення, яке враховує та поважає соціальну відповідальність і розрізняє цілі та засоби їх досягнення у будь-якому вказаному часі й просторі. Цей тип мислення веде до зменшення когнітивних, емоційних та інформаційних обмежень. Цей процес також підтримується знаннями універсальних систем цінностей, які забезпечують правовий порядок і послідовне прийняття рішень. Зрозуміла система цінностей також є основою правового та морального судження, яке є невід'ємною частиною людського життя. Універсальні системи цінностей дозволяють людям зосереджуватися на конкретних цінностях, забезпечувати прозорість рішень і сприяти процесу прийняття рішення. Таким чином, якщо ієрархія цінностей має визначати волю, діяльність і тенденцію людсь-

³Legutko R. *Triumf człowieka pospolitego*. — Warszawa: Zysk i S-ka, 2012

⁴Morawski W. *Socjologia ekonomiczna*. — Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2001. — Pp. 34–37.

⁵March J., G., Simon H.A. *Organizations*. — New York: Woley, 1958; Thaler R. «From Homo Economicus to Homo Sapiens.» // *Journal of Economic Perspectives*, 1 (2000).

кої поведінки, людям рекомендується проводити вправи з самоаналізу й саморозвитку та встановлювати амбіційні довгострокові цілі, підпорядковуючи свою діяльність довгостроковим принципам, які пройшли перевірку часом.

Я теоретично допускаю концепцію інтегрованого розвитку, в якому загальне добро базується на екзистенційному та духовному добробуті людини і досягненні повної самореалізації, які проявляються у створенні умов для гармонізації цілей розвитку на основі цінностей, притаманних усім аспектам людського життя — взаємопов'язаних цінностей, які потрібно поважати через наслідки, що можуть виникнути між різними сферами (рис. 1a). Однак індивідуалістична креативність не враховує зв'язки між сферами існування (рис. 1b). Інтегрований розвиток має будуватися на принципах холістичного та міжпредметного мислення, а також поваги до комплексності критеріїв, використовуваних у процесах прийняття рішень.

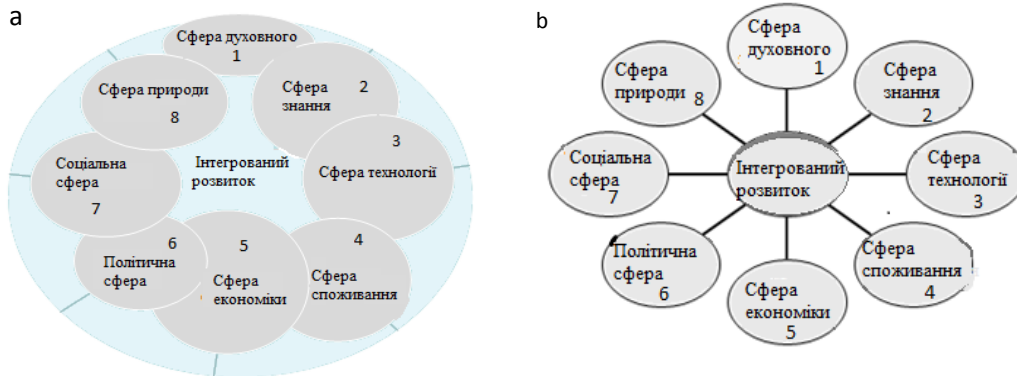

Рис. 1. Холістичне (а) та індивідуалістичне (b) розуміння розвитку

Джерело: розроблено автором.

Я визначаю інтегрований розвиток як гармонізоване підвищення якості змістовного життя в усіх восьми сферах людського існування. Іноді це визначається як соціально-економічний зв'язок. Інтеграція процесів розвитку в ЄС реалізується на суспільному та транснаціональному рівні та зводиться до соціальної, економічної й екологічної сфери в структурі економіки соціального ринку. З іншого боку, розвиток, який будується на спонтанному наказі чи механізмах вільного ринку при мінімальному втручанні держави за своїм характером не піддається гармонізації. Він реалізовуватиметься через конкуренцію та спонтанне знищення й відбір. Аналогічно, розвиток, що будується на глобальній лібералізації усіх ринків, не підлягає інтеграції.

Розвиток базується на фрагментарних знаннях, які в свою чергу побудовані на науках, що базуються на методологічному індивідуалізмі — гносеологічному ставленні, яке допускає існування лише окремих форм буття. Економічна ефективність переслідується лише особами, які занепокоєні виключно власною наживою. Характер абсолютно раціональної людини обстоюється в неокласичній економіці. У її баченні ідеального ринку люди мають характер «*homo oeconomicus*» і діють відповідно до раціональних економічних принципів, оскільки вони добре поінформовані та здатні робити вибір з огляду на альтернативні витрати. Вони можуть максимізувати функцію призначення (приймаючи конкретний рівень витрат) або мінімізувати витрати для досягнення конкретної мети. Такі принципи мислення та діяльності є спонтанними за своєю природою і є результатом діяльності осіб, які не мають намір створювати складні комплексні структури, але діють згідно з чітко визначеними домовленостями.

Макроекономічні процеси є ненавмисними ефектами безкінечної кількості зусиль, яких докладають суб'єкти господарювання, переслідуючи свої індивідуальні інтереси. Науковцям складно підвести всі індивідуальні рішення під одну загальну соціальну мету. Таким чином, припускається, що пояснення групової (соціальної) поведінки має базуватися на індивідуальній поведінці — похідній від групової поведінки. При індивідуалістичному підході соціальні групи не можуть покладатися на «бутті» або реальності, яка не залежить від дій конкретних членів групи⁶. Таке обґрунтування призводить до виключення ролі координації та нагляду і відображує концепцію мінімальної державної та спорідненої політики, заявленої Міжнародним валютним фондом стосовно програм удосконалення як частини зміщення країн Центральної та Східної Європи до економіки вільного ринку.

Індивідуалізм є основою фрагментарних наук і знань, підпорядковуючи вибір людини егоїзму та гедоністичним цінностям. Він заохочує прийняття механістичного підходу до процесів і досліджень, ізольованих від середовища об'єктів так, ніби вони не залежать від зовнішніх умов. Економіка, яка базується на індивідуалізмі, призводить до затвердження вільного вибору, заснованого на економічній життєздатності та приватній власності, відкидаючи при цьому взаємодію між різними сферами та заходами позаринкової координації. Конкретні сфери людської діяльності розглядаються як ізольовані від характеристик їх середовища — вони *дійсно* виконують спеціальні функції, але ці функції мають підпорядковуватися економічним кри-

⁶Ludwig Von Mises. *Human Action: A Treatise on Economics*. Auburn, Alabama: Ludwig von Mises Institute, 1998, p. 42.

теріям, щоб забезпечити єдину раціоналізацію людського вибору та приписати характеристики «економіки» всім учасникам соціальних процесів⁷.

«Економіка» містить необхідні знання, які дозволяють використати її з метою досягнення цілей, відокремлених від характеристик їх середовища. Домінуючим фактором тут виступає логіка причин, що підлягають економічним критеріям, притаманним сфері людського існування. Однак така концепція відкидає логіку, яка випливає з критеріїв вибору, пов'язаних з іншими видами людської діяльності. Насправді, вона відхиляє такі критерії та замінює їх економічною раціональністю. Ця ознака економічного імперіалізму звільняє поняття свободи від відповідальності, яка демонструється в межах одного покоління та між різними поколіннями, і при цьому не бере до уваги трансцендентну сферу відповідальності (перед Богом та цінностями, які уособлює Бог). Така логіка вибору спрямована на максимізацію задоволення від матеріальних переваг у межах життя окремої особи. Очевидним наслідком такого типу аксіології є зосередження економічної системи та соціально-політичного управління на конкуренції (демократії) та, як наслідок цього, на знищенні й відборі менш ефективних економічних рішень, а з макроекономічної точки зору — на зростанні ВВП на душу населення і макростабілізації. Досягнення цих цілей підтримується інструментами, механізмами та процедурами, які базуються на інститутах поведінки, що заохочують надмірне стимулювання споживчого інтересу⁸ і проживання у борг⁹.

Ідеологія морального релятивізму стає корисним інструментом для маніпулювання людською емоційністю. Вона агітує за світ аксіологічної суєти та особливої спекуляції цінностями, створюючи вигідні умови для проведення ділових, політичних і медіократичних маркетингових вистав, а також для мінімізації соціальної політики й перетворення суспільства й окремих сфер людського існування на спільне пасовисько, де реалізовуватимуться прагнення до наживи у діловій, політичній і медіократичній області.

Поєднання методологічного індивідуалізму та ствердження гедоністичних цінностей привело сучасний капіталізм до нового типу конкуренції, який проявляється у пошуку ефектів синергії у поєднанні різних інновацій (у сфері технологій, продукції, управління, маркетингу, фінансів, інституційної діяльності тощо). Інноваційність за своєю природою є самодостатньою — це не засіб гармонізації цілей

⁷Kahneman D., *Thinking, Fast and Slow*. — New York: Farrar Straus and Giroux, 2011.

⁸Barber B., R., *Consumed. How Markets Corrupt Children, Infantilize Adults, and Swallow Citizens Whole*. — New York: W. W. Norton, 2007.

⁹Bauman Z., *Żyjąc w czasie pożyczonym. Rozmowy z Citlali Rovinosa-Madrado*. — Warszawa: Wydawnictwo Literackie, 2010

розвитку в усіх сферах людського існування. У результаті поширення інформаційних і телекомунікаційних технологій люди наразі живуть у світі технотронної культури та зіткнення цивілізацій. Таким чином, розвиток повинен бути хаотичним, непропорційним і нестабільним, за виключенням осіб, які не встигають пристосуватися до вишених змін і різноманітності й складності явищ і процесів.

Розпад процесів розвитку в контексті характеристик та ефектів сучасної модернізації

Розпад процесів розвитку є результатом не лише накопичення помилок, пов'язаних з розповсюдженням і розміщенням ринкових механізмів (як вважають прихильники кейнсіанської політики втручання). Політика обережного втручання — згідно з кейнсіанськими принципами — не може реалізовуватися в умовах непослідовної інституційної системи управління, яка не забезпечує захист від надмірного врегулювання економіки та перешкод розвитку, які виникають у результаті невдалих спроб урядового управління. Насправді, це був довготривалий ефект кейнсіанської політики втручання, яка поширилася після Другої світової війни. Це призвело до відродження концепцій невтручання у розвиток шляхом глобалізованої лібералізації, яка не визнає державну діяльність, спрямовану на розвиток. Зміни в інституційному управлінні, несумісні з вимогами інтегрованого розвитку та зосереджені на усуненні помилок уряду шляхом зменшення функцій поширення в результаті скасування контролю, політики лібералізації та макроекономіки, заснованих на принципах Вашингтонського консенсусу¹⁰, — які ігнорують державну політику, орієнтовану на розвиток — та зосереджених на стандартних програмах стабілізації макроекономіки, при цьому відкидаючи характер випадковості просторово-часового континууму та історичний контекст, затримуючи сучасні процеси розвитку та посилюючи глобальну загрозу внутрішнього та міжгалузевого розвитку.

Україна є унікальним прикладом об'єднаного впливу як урядових, так і ринкових невдач. Непослідовний процес реалізації ринкової економіки та споріднених політичних реформ призвів до встановлення капіталістичної олігархії під державним контролем, яка унеможливорює верховенство права, заважає ефективному державному контролю за діяльністю, орієнтованою на розвиток, належному функціонуванню демократичної системи та місцевих урядів, а також реалізації принципів громадянського суспільства. У Польщі вплив недоско-

¹⁰Williamson J. «What Washington Means by Policy Reform.» In *Latin American Adjustment: How Much Has Happened?*, edited by J. Williamson. — Washington: Institute for International Economics, 1990

нало врегульованих процесів розвитку відображується у неспроможності політичної сфери пристосуватися до прогресу ринкової економіки та парадоксів, що виникли з такого прогресу і пов'язані з розвитком систем освіти, охорони здоров'я та пенсійних виплат, а також у певних недоліках функціонування системи, що базується на принципах верховенства права.

Глобалізована лібералізація разом з актуальною політичною логікою веде до виникнення численних переваг. Однак з ряду причин ці переваги суперечать концепції інтегрованого розвитку. Це відображується у вже згаданому об'єднаному впливі глобальних загроз і, в першу чергу, у характеристиках і наслідках сучасної інституційної модернізації.

У найзагальнішому сенсі сюди можна віднести такі проблеми:

- інтернаціоналізація неоліберальних стандартів економічної лібералізації, яка домінує над лібералізацією у політичній сфері, світогляді та звичках, і стандартів скасування регулювання. Мінімізоване втручання держави супроводжується низкою державних прерогатив, які перехоплюються транснаціональними організаціями, та підпорядкуванням урядової макроекономічної політики інтересам транснаціональних корпорацій;

- формалізація, яка позбавляє споживачів свободи вибору з метою зміщення їх вибору до надмірного стимулювання споживчого інтересу;

- зосередження на індивідуалістичній креативності за допомогою нового типу конкуренції (пошук ефектів синергії, які впливають з інновацій у продукції, технологіях, управлінні, маркетингу, фінансах тощо у широкому розумінні), пошук джерел конкурентних переваг, усунення соціальної відповідальності в межах одного покоління та між різними поколіннями, а також викорінення культурної спадщини;

- шокуюча модернізація, яка призводить до надмірного стресу великих соціальних груп, непевності, нестабільності, нежиттєздатної економіки у значенні реальних та інституційних процесів (значна трансформація, майбутні потрясіння, зіткнення цивілізацій¹¹ і незмінна реформалізація до завдання збитків підприємству);

- виключення з процесів модернізації: соціальні групи, які підтримують традиційні цінності, безробітні особи, великі сім'ї, області, позбавлені регуляторних функцій, і моральність, яка будується на процесах прийняття рішень;

- зосередження на мікроекономічних ендогенних факторах модернізації, стимульованих у процесі, спрямованому знизу догори та здійснюваному особами *homo oeconomicus creativus*;

¹¹ Huntington S., P., The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. — London: Simon & Schuster, 1996

- ігнорування потреби у модернізації політичної сфери, демократичних процедур і макроекономічних інструментів попиту і соціальної політики.

- створення показного суспільства, яке вимагає видовищ¹², та поява осіб, які не дотримуються моральних стандартів і прагнуть експлуатувати людську психологію і тваринні інстинкти¹³.

Процес модернізації, визначений сучасною глобалізацією, походить від швидкого прискорення та поширення знищення й відбору¹⁴, що, в свою чергу, впливає на всі сфери людського існування. Велика динаміка цих процесів призводить до виникнення розривів між мисленням, поведінкою, мотивацією та вербальним й емоційним вираженням. Через це розпадається процес розвитку та функціонування осіб у середовищі, мінливість і нестабільність якого унеможлиблює розуміння цих процесів.

Аналіз базується на восьми окремих сферах людського існування, але слід пам'ятати, що наведені нижче фактори складають основу постіндустріального розвитку:

- утилітарна система цінностей і моральний релятивізм, які звільняють емоційність людини від суворих обмежень ієрархії цінностей, що стверджують психосоціальне маніпулювання з метою отримання особистої вигоди (у бізнесі, політиці та медіократичному маркетингу);

- розробка інтегрованих програм розвитку на основі трудового капіталу «економіки», інтересів транснаціональних корпорацій та економічних і соціальних мереж¹⁵;

- сприйняття природних і біологічних ресурсів як «спільного пасовиська» — проблема вичерпності ресурсів має вирішуватися майбутньою технологічною революцією;

- суб'єкти господарювання зосереджуються на економічній життєздатності, інноваційності та надмірному стимулюванню споживчого інтересу, а держава орієнтується на макростабілізацію згідно з неоліберальними стандартами, при цьому мінімізуючи роль соціальної політики, та зростання ВВП.

Головні тенденції сучасного розвитку визначають місцеві процеси модернізації. Тиск таких тенденцій неминучий — національна економіка всіх країн, яка залежить від економічного прогресу та обсягу міжнародного економічного співробітництва, зазнає впливу

¹²Debord G., *La Société du spectacle*, Première édition. — Paris: Buchet-Chastel Editeur, 1967

¹³Akerlof G., A., Shiller R.J. *Animal Spirits. How Human Psychology Drives the Economy, and Why It Matters for Global Capitalism*. — New Jersey: Princeton University Press, 2009

¹⁴Schumpeter J. *Theorie der Wirtschaftlichen Entwicklung*. Berlin 1952; Kozłowska A. *Ewolucja struktur gospodarczych w świetle Schumpeterowskiej koncepcji kreatywnej destrukcji*. — Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, 2010

¹⁵Barney D. *The Network Society*. Cambridge: Polity Press, 2004; Kelly K. *New Rules for New Economy. 10 Radical Strategies for A Connected World*. — New York: Penguin Group, 1998.

нового типу конкуренції. Позбавлена контролю та лібералізована економіка зазнає тиску ще й з боку глобальних фінансових ринків і фінансових інновацій, які заохочують азартну поведінку чи навіть вдаються до методів психологічної маніпуляції. Остаточне завершення становлення економіки заохочує суб'єктів господарювання виводити реальні процеси до менш розвинених країн, що призводить до поділу світу на експортерів матеріальних товарів та імпортерів фінансових послуг.

На відміну від історії минулого, сучасний світ є ідеальним прикладом сполучених посудин. Модернізація будь-якої економіки міцно пов'язана з глобальною економікою, особливо у контексті процесів інтеграції, що просуваються вперед, та посиленого міжнародного співробітництва у бізнесі. Ми всі приречені на те, щоб відчувати на собі вплив зв'язків, що утворюються внаслідок цього. Глобалізована лібералізація не може рухатися у зворотному напрямку, тоді як світові фінансові операції є довготривалим процесом, і наразі незрозуміло, чи зможуть вони впоратися з проблемами минулого.

У теорії розвиток шляхом глобалізованої лібералізації має зміцнити позицію країн, які постачають нові технології. Замість цього це призводить до спаду середнього річного зростання ВВП (рис. 2).

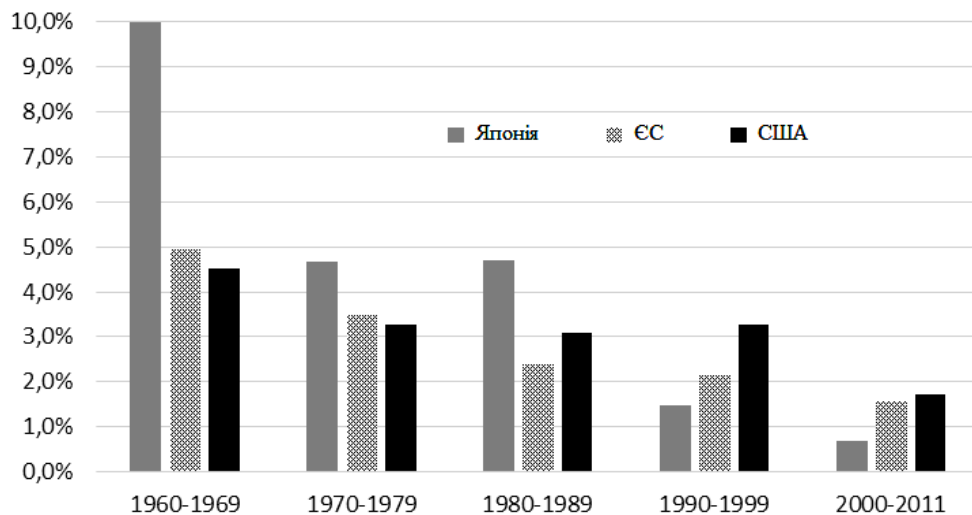

Рис. 2. Спад темпів середнього річного зростання ВВП у країнах-постачальниках технологій

Джерело: Foster V.J., McChesney, 2014

Відносний спад продуктивності праці вже є підтвердженим фактом — це наслідок виснаження потенціалу зростання трудового капіталу в результаті надзвичайно високої частки студентів і літніх людей у країнах-постачальниках нових технологій. І хоча ця проблема тимчасово вирішується відтоком спеціалістів з країн, що розвиваються, ймовірність повернення зростання ВВП на 1% у країнах — постачальниках технологій у найближчі десятиліття надзвичайно висока навіть без значних покращень якості трудового капіталу. Відмічена тенденція спаду рівнів економічного зростання може також супроводжуватися ризиком того, що країни, які швидко розвиваються, можуть потрапити у пастку середніх рівнів зростання. Ця група країн приречена на імітацію зростання через свою неспроможність скоригувати структури трудового капіталу відносно структур виробничої потужності, а також через недоліки трудового капіталу, спричинені такими факторами: міграція з економічних причин, відтік спеціалістів, відсутність інноваційних заходів за підтримки держави, а також гнучкість трудових ринків — відчуження працівників без довгострокових трудових угод і ненадійність робочої сили¹⁶. Низька значимість інноваційної політики у країнах, що розвиваються, нав'язується низькими рівнями ВВП на душу населення порівняно до країн — постачальників технологій, а також політикою скасування управління, яка надає можливість вливання закордонних прямих інвестицій і передачі технологій (але скоріше застарілих, ніж оригінальних рішень).

Спад довгострокової кривої ВВП на душу населення також буде результатом глобальної несумісності поколінь і населення (рис. 3). Згідно з демографічними прогнозами ООН, проблема старіння населення спостерігається в Європі, Північній Америці та Північно-Східній Азії — головних постачальниках нових технологій. Приблизно 9 з 10 дітей віком до 15 років проживають у країнах, що розвиваються. У цих країнах зафіксовано найвищі рівні народжуваності в світі. Молоде покоління Африки, Латинської Америки, Середнього Сходу та Південно-Східної Азії не в змозі перекрити цей розрив через внутрішні структурні перешкоди. З іншого боку, в Україні продовжуватимуться тенденції втрати населення та значного спаду обсягів трудового капіталу. Згідно з довгостроковими прогнозами, населення України може зменшитися до 26,4 млн осіб до 2050 року (у 1992 році кількість населення становила 52,2 млн осіб¹⁷).

¹⁶Standing G. *The Precariat: The New Dangerous Class*. — London and New York: Bloomsbury Academic, 2011

¹⁷У цей період населення світу має зрости приблизно на 80 млн на рік та досягти 9 млрд осіб, тоді як у Польщі прогнозується зменшення до 31,9 млн осіб).

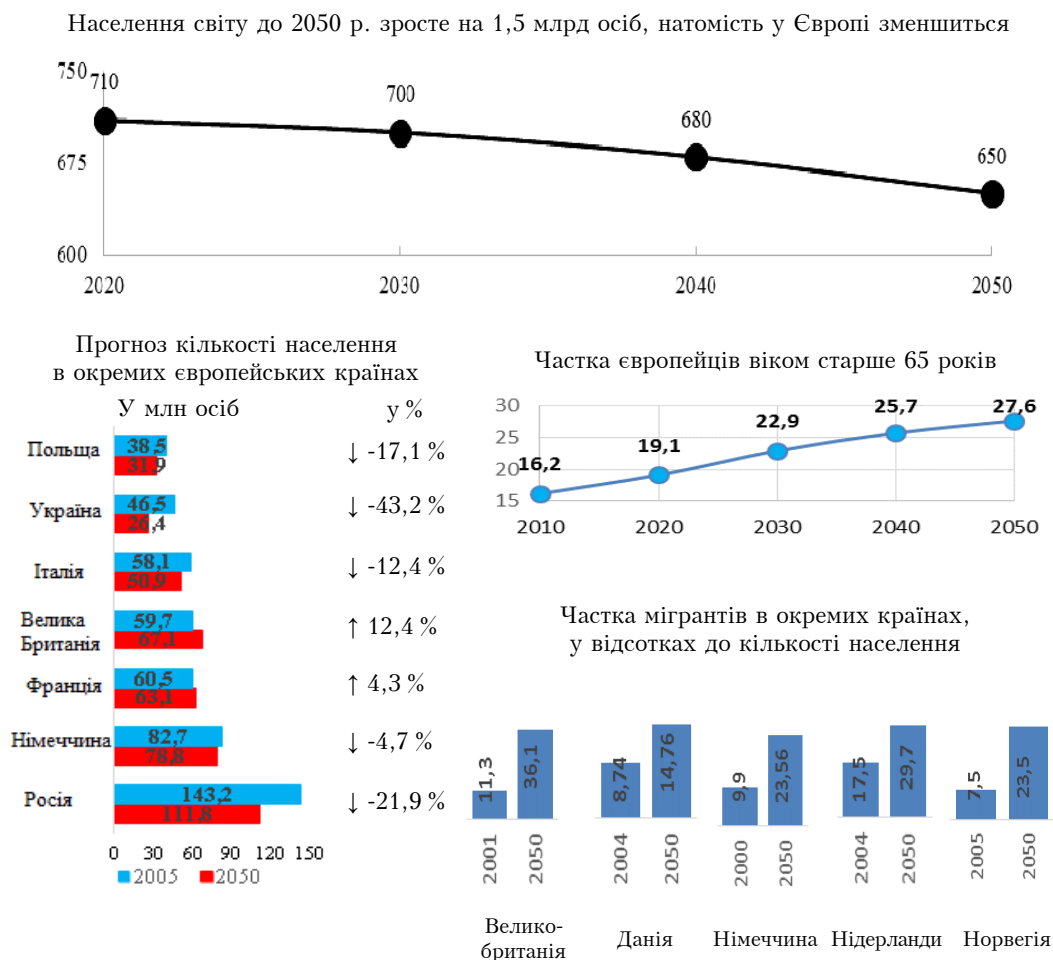

Рис. 3. Несумісність поколінь та кількості населення в Європі

Джерело: Дані Європейської комісії

Відсотки приросту також можуть зазнавати негативного впливу нерівності добробуту — як уже було відмічено у 19-му столітті та досі спостерігається у сучасному світі з 1970-х рр.¹⁸ Однак ці тенденції значно варіюються у групі найбільш індустріалізованих країн (рис. 4).

¹⁸Piketty T. Capital in the Twenty-First Century. — Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2014.

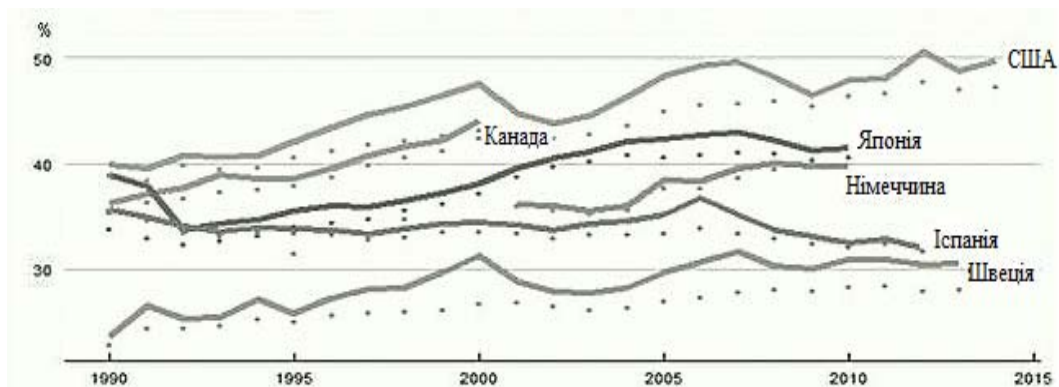

Рис. 4. Частка світових прибутків у 10% найбагатших країн, не включаючи капітальний прибуток (точки) і включаючи капітальний прибуток (лінії)

Джерело: власне дослідження автора на основі Бази даних з найбільших прибутків світу.

Наразі лише 1% дорослих осіб володіє 40% світових активів; 2% дорослих утримують 50% світового багатства¹⁹. У 1976–2006 роках середня зарплата виконавчого директора у Сполучених Штатах зростає в 10 разів (перевищивши середній рівень оплати у 300–400 разів). Водночас, рівні зарплат простих працівників зросли на 13%, а частка 0,1% найбагатших осіб у національному прибутку зросла з 3,5% до 11,6%²⁰. Якщо такі тенденції нерівності продовжаться, світова економіка зіткнеться з проблемою зростаючого ризику для робочої сили, виключення великих соціальних груп з процесу модернізації, посилення ризику голоду й злиднів, а також серйозних політичних конфліктів.

Ендогенні та структурні загрози розвитку України

Хід реальних процесів за весь період перетворення України на країну з ринковою економікою вказує на синдром негативного впливу ендогенних і структурних факторів на економічне зростання країни. Об'єднаний ефект негативних факторів позбавив українську економіку здатності звужувати розриви у розвитку — країна намагається вирішити цю проблему останню чверть століття, тобто протягом життєвого циклу одного покоління. Результати такі:

¹⁹Davies J.B., Sandström S., Shorrocks A., Wolff E. N. «The World Distribution of Household Wealth.» In Personal Wealth from a Global Perspective, edited by J. D. Davies. Oxford: Oxford University Press, 2008, p. 402

²⁰Mishel L., Bernstein J., and Shierholtz H. The State of Working of America. — Washington DC: Economic Policy Institute, No. 9., 2009

— втрата демографічного потенціалу за період 1993—2015 рр. приблизно на 9,315 тисяч жителів, які становлять 17,8 % усього населення країни, включаючи 600 тисяч біженців і 1 230 тисяч внутрішніх мігрантів²¹;

— швидке зростання рівня смертності (3,8 млн додаткових смертей за період 1993—2012 рр., при очікуваній тривалості життя, встановленій у 1980—1990 рр.);

— зростання рівня безробіття (з 7,3 % до 9,3 % у 2013—2015 рр.).

Нездатність України звузити розриви розвитку підтверджується синтетичним економічним показником — рівень її ВВП на душу населення у 1990 р. становив 5859 дол. США, дуже близько до рівнів Польщі (5967 дол. США). Однак через 24 роки він виріс лише до 8247 дол. США, тоді як у Польщі цей показник збільшився втричі (до 22 162,19 дол. США)²². У 2014 році ВВП на душу населення в Україні становив лише 61 % від рівня ВВП у 1990 році²³. У результаті цього, а також через високі рівні інфляції, які продовжують зростати, Україні світить зубожіння та спад внутрішнього попиту. Зовнішній попит не може стати рушієм розвитку через застарілу структуру виробничих систем країни. Український експорт здебільшого залежить від світових цін. Як наслідок, навіть такі чинники, як встановлення зони вільної торгівлі та договір асоціації з ЄС і одностороннє рішення скасувати митні збори на українську продукцію не можуть стати рушіями розвитку в глобальній післякризовій економіці.

В результаті уже наведених умов ВВП на душу населення в Україні залишається надзвичайно низьким (рис. 5) і становить лише 22 % від середніх рівнів ЄС (2013 р.) і трохи більше ніж 30 % рівня ВВП у Польщі. Така надзвичайна різниця у продуктивності праці в Україні порівняно до інших європейських країн не викликає жодних оптимістичних сподівань щодо можливої ролі експорту цієї країни як чинника економічного зростання. Те саме стосується закордонних прямих інвестицій та імпорту технологій через такі фактори:

— невирішене питання реструктуризації зовнішнього боргу (15 млрд дол. США) — українська економіка не має потенціалу для обслуговування зовнішнього боргу;

— загальний державний борг, який становить 95 % ВВП (61 млрд дол. США);

²¹ United Nations, 2015, World Population Prospects The 2015 Revision Key Findings and Advance Tables, New York, <http://esa.un.org/unpd/wpp/>, [access data: 20/04/2015].

²² World Bank, <http://databank.worldbank.org/data/>, [access data: 10/20/2015].

²³ Нигматулин Б. Україна. Ціна незалежності. Уроки для Росії. Accessed March 29, 2015 <http://www.forum-ekonomiczne.pl/wp-content/uploads/2014/04/31>

— відсутність суттєвих валютних резервів (6,4 млрд дол. США порівняно до 100 млрд дол. США у Польщі).

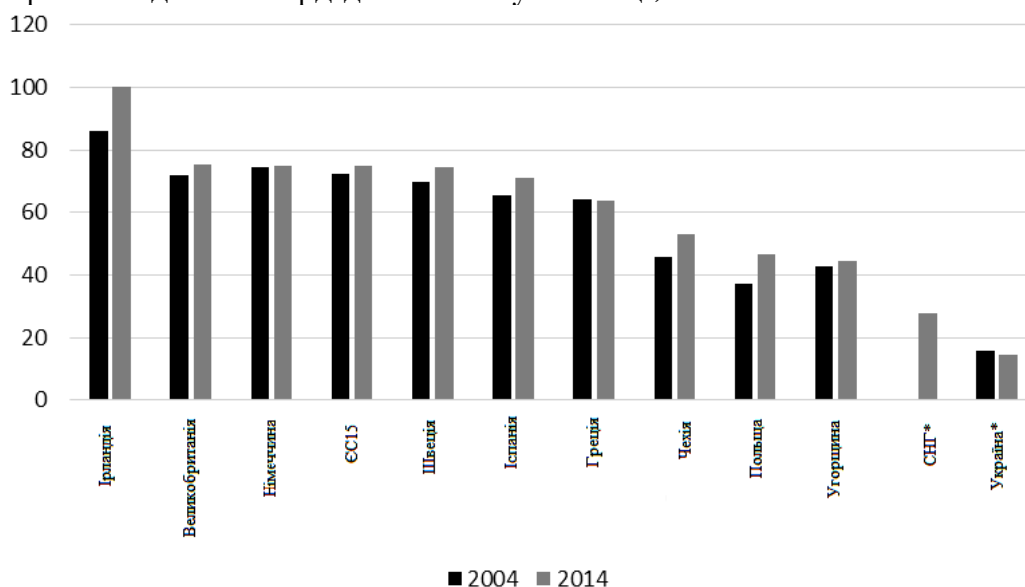

Рис. 5. Продуктивність праці (ВВПз оплатою за результатом, на одного працівника) в обраних східноєвропейських країнах, 2013 і 2014 роки²⁴

Джерело: Розрахунки автора на основі даних з UNECE [<http://w3.unecce.org>]

Серед інших факторів, які негативно впливають на економічне зростання, можна відмітити такі:

- низький рівень інноваційності згідно з глобальним індексом інноваційності — у 2014 році Україна посіла 71-е місце серед 143 країн (на основі 81 критерію), тоді як Польща зайняла 45-е місце;
- низька позиція за глобальним показником конкурентоспроможності — у 2007–2014 рр. Україна коливалася між 89-м і 72-м місцями, послабивши свої позиції на 11 пунктів (Польща розміщувалася між 53-м і 39-м місцями та мала позитивні перспективи).
- обсяг бізнес-операцій у 2015 році вивів Україну на 85-е місце серед 189 країн (Польща зайняла 25-е місце);
- Україна зайняла одне з останніх місць за показниками економічної свободи за 2015 рік, за рейтингами фонду «Спадщина», журналу «The Wall Street Journal», а також за показниками сприймання корупції згідно з рейтингом «Transparency International» за 2014 рік. У минулому рейтингу вона зайняла 162-е місце серед 178 країн

²⁴For the CIS and Ukraine included the latest available data (2013.); for the CIS do not see the value in 2004. due to the lack of complete data for calculations. Źródło: obliczenia własne autorów na

(Польща зайняла 42-е місце), а в останньому — 142-е місце серед 175 країн (Польща зайняла 31-е місце).

«Пастка розвитку» України стала результатом низки екзогенних та ендогенних факторів, особливо тих, які виникли за умови олігархічного капіталізму, контрольованого державою, під керівництвом невеликої групи впливових осіб. Розвиток цієї системи одержав підтримку законодавства за часів перебудови. Це призвело до розділення величезних радянських заводів, упровадження принципів ринкового управління, виникнення процесу, в ході якого частини цих заводів перейшли до нових власників. У результаті цього державна власність була розподілена серед освічених менеджерів середнього та вищого рівня, які походять з комуністичної номенклатури. Невизначені принципи повільного процесу приватизації посилили позиції ділових магнатів. Вони скористалися слабкістю посткомуністичного правління, щоб (за великі гроші) виконати замовлення олігархів-власників державних установ (одержували серйозні багатомільйонні контракти, викупували ЗМІ та банки, створювали політичні партії, розподіляли прибутки від енергетичного сектору або перехоплювали адміністративні функції: соціальні схеми для працівників, створювали поліцейські органи та воєнізовані підрозділи). Усе це призвело до переродження традиції дрібнопомісного дворянства, яке функціонувало як окремі приватні господарства більше ніж 200 років до революції більшовиків.

Чи є світло в кінці тунелю?

Наразі дуже важко відповісти на це питання, якщо зважити на наявні умови та майбутні труднощі України. Поважні вчені та досвідчені політики також сумніваються щодо майбутнього країни. Однак здебільшого вважається, що для боротьби з корупцією необхідно запровадити принципи верховенства права та обмежити владу олігархів. На мою думку, раціональне рішення може базуватися на досягненні певного консенсусу — послідовно впроваджений процес трансформації олігархічних структур в економічні мережі в обмін на їх невтручання у державну політику, а державна політика має бути спрямована на створення сприятливих політичних і соціальних умов для встановлення мереж впровадження інновацій. Сподівання, що розвиток олігархії можна призупинити, і що група найбагатших осіб «ламати собі шию» без будь-яких економічних концесій, навряд чи можна вважати виправданими — мрії не збуваються. Необхідно визначити соціальні та політичні групи, які впроваджуватимуть і виконуватимуть нове законодавство щодо конкурентних процедур державних торгів та ефективно просуватимуть розвиток сектору малого та

середнього бізнесу. Якщо малому та середньому бізнесу гарантувати свободу у веденні діяльності, вони могли б конкурувати з компаніями, якими володіють олігархи. Це могло б покласти початок соціальних змін в Україні та стимулювати зростання середнього класу за допомогою заснування нового бізнесу, особливо у сфері транснаціональної торгівлі з партнерами в ЄС. Також рекомендується розглянути програми приватизації землі та провести соціальні обговорення податкових реформ, включаючи запровадження податків на майно та фінансові операції. Однак реалізація таких програм вимагає терпіння. Українське суспільство має бути готовим до послідовних і цілеспрямованих зусиль протягом наступних 30 років і поставити собі за мету перетворити свою країну на економічно стабільну європейську державу. У країні є 20 млн досить добре освічених людей. Більшість з них бачить свою країну в Європі, а це показує, що українці мають потенціал для розвитку свого соціального капіталу на основі ринкових цінностей. Серед інших плюсів можна відмітити площу країни (вона майже така ж велика, як об'єднані площі Німеччини та Польщі), наявність найродючішої землі в Європі, доступ до портів у теплих водах, довгі берегові лінії та багаті природні ресурси.

Економічне відродження України обумовлюється мирними відносинами з найближчими сусідами, особливо за прикладами країн, які успішно реалізували програми реформ. Серед таких прикладів можна навести Польщу, яка, переслідуючи власні національні інтереси, може надати найкращу підтримку ефективних економічних і політичних реформ в Україні та поділитися позитивним досвідом.

Ще однією проблемою української економіки є модернізація трудового капіталу відповідно до потреб інноваційної та інтелектуальної економіки, зосередженої на інтегрованому розвитку. Імітація моделей неоліберальної інноваційної економіки або європоцентричної економічної моделі, яка будується на знаннях і «потрійному дні» — невірний напрямок для країни, яка потерпає від відтоку спеціалістів та характеризується обмеженими ресурсами населення і недорозвиненими економічними структурами.

Створення економіки на основі інтегрованого розвитку має підтримуватися різними установами. Слід пам'ятати, що логічно послідовна інституційна система має забезпечити достатньо економічної свободи для інтегрування розвитку конкретних сфер людського існування, особливо у сфері відповідальності за свої дії, зобов'язання щодо вжиття заходів, інноваційності, підприємництва та співробітництва у розв'язанні спільних проблем. Всі правові стандарти, процедури прийняття рішень та економічні інструменти слід перевіряти з точки зору їх функціональності для розвитку різних сфер людського існу-

вання та їх впливу на ефекти синергії та їх поширення. Таким чином, необхідно переконатися, що зміни відповідають таким цілям:

1. У сфері аксіології — динамічний баланс економічних, етичних, духовних та емоційних цінностей, укорінених у структурованій ієрархії універсальних цінностей. Соціальна сфера відстає у моральному розвитку, якщо люди живуть у культурному та історичному середовищі, яке пропонує економічні, політичні чи іміджеві переваги тим, хто вміє ефективно маніпулювати людською емоційністю або спроможність скористатися гонитвою за прибутком. Чесність уже не є стандартом цивілізованості, а чесні люди часто розглядаються як найвні невдахи. Перебудова стандартів цивілізованості вимагає перегляду функціональності універсальних духовних цінностей у новому середовищі постіндустріальної економіки, нового типу конкуренції та мережових структур економічних і політичних ринків і постмодерністського суспільства. Знання функцій структурованих систем духовних цінностей у досягненні цілей індивідуального та колективного розвитку викликають надію, що співробітництво є вигідним, і що люди можуть контролювати свої емоції та уникати маніпулювання й експлуатації індивідуального потенціалу розвитку на користь інших. Це знання також може заохотити людей до прийняття конструктивного підходу до процесів модернізації — інструменту для протидії синдрому прищепленої безпомічності — та прийняття активної участі в цих процесах.

2. Стосовно економічних питань — ефекти змін слід діагностувати у контексті складних критеріїв для оцінки економічної системи, тобто, таких факторів, як тенденції економічної ефективності, економічне зростання, макроекономічна рівновага й стабільність, прийнятний рівень соціальної та економічної нерівності, інноваційність і досягнення економічного й соціального зв'язку та ринкової ефективності²⁵. У структурі інтегрованого багатомірного управління в мережових структурах набагато легше дотримуватися логіки спільного управління та суб'єктивності учасників мережі незалежно від їх відповідних функцій у цих структурах.

3. У політичній сфері — зменшення домінування політичної еліти та її маніпулювання людськими емоціями за допомогою популістських лозунгів, спрямованих на конкретні соціальні групи, на користь якісного управління, законів, затверджених громадським суспільством, співробітництва, партнерства та раціональної держави, а не держави з мінімальним рівнем добробуту. На сучасній політичній арені головна роль у досягненні політичного успіху відводиться не послідовній програмі соціально-економічного розвитку, яка визначає

²⁵Woźniak M., G. Gospodarka Polski 1990–2011 Transformacja, Modernizacja. Droga do spójności społeczno-ekonomicznej, t. 1: Transformacja. — Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011. — Pp. 15–46.

довгострокову стратегію інтегрованого розвитку, реалістичні цілі та методи реалізації, а політичному маркетингу, спрямованому на маніпулювання людськими емоціями та приваблення нових нішових популістських груп. Такий тип політичного маркетингу набуває власної автономії, призводить до примусового коригування політики відповідно до потреб місцевих політичних груп. Такий механізм підриває раціональність реалізації програм інтегрованого розвитку. Серед альтернативних рішень можна відмітити ті, які спрямовані на посилення верховенства права, співробітництво, партнерство, створення держави з раціональним, а не мінімальним рівнем добробуту, та які приймають і реалізують послідовні та реалістичні програми розвитку, інтегровані у структуру загальної стратегії, зосередженої на схильності до інвестицій, розвитку інтелектуального капіталу, стимулювання людської діяльності й підприємництва, а також посилення соціальної відповідальності та відповідальності за власні дії.

4. У соціальній сфері — зміщення від домінування та накопичення багатства (яким володіють дрібні групи) до співробітництва і партнерства на користь підвищення якості значущого життя. Серйозною ознакою наявності невідповідності між економічною ефективністю та рівністю є виникнення депресивних нерівностей, що призводять до синдрому безпомічності. Це є результатом значної нерівності прибутку, злиднів і соціального виключення, що означає життя на рівні виживання і зловживання альтруїзмом у результаті екстравагантної та ірраціональної соціальної політики.

В умовах, які не дозволяють вести спосіб життя згідно з прагненнями індивідуального розвитку, люди не мають можливості реалізувати весь свій потенціал або позбавлені необхідного заохочення до використання цього потенціалу, оскільки це суперечить їх розумінню раціональності. Такі протиріччя можна ліквідувати за допомогою відповідної інституційної системи, яка сприяє переходу від принципів оптимуму Парето до рівності в межах покоління та між поколіннями, а також суворого дотримання принципів розподілу Роулза²⁶. Їх необхідно включити до сучасної соціальної політики, яка враховує теорію Арматії Сена²⁷, а також до збігу обставин розвитку просторово-часового континууму шляхом запровадження процедур демократичних обговорень і консультацій.

5. У сфері технологій — зміцнення роздрібнених суб'єктивно орієнтованих систем для управління інноваціями з використанням мето-

²⁶Rawls J. A Theory of Justice. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1971.

²⁷Sen A. Inequality reexamined. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1992; Sen A. Development as Freedom. — New York: Alfred A. Knopf, 2000.

дів багаторівневого управління, які засновуються на об'єктивному підході до інновацій²⁸.

6. У сфері трудового капіталу — розвиток і реалізація освітніх програм, спрямованих на створення знань, здатних інтегрувати всі сфери людського існування — розвиток здатності до холистичного та міжпредметного мислення, креативності, накопичення та оновлення знань, орієнтування щодо майбутніх потреб, зворотних компетенцій²⁹, компетенцій співпраці, здатності розуміти культурні відмінності та функціонування у глобальному середовищі різноманітної й мінливості.

7. У сфері споживання — зміщення від інфантильної максимізації споживання до покращення якості значущого життя, захист здоров'я та суверенності клієнтів, які повністю усвідомлюють багатовимірні наслідки покращення наявної якості життя за рахунок майбутніх періодів. Нестабільна економіка та шокуючі зміни можуть негативно впливати на якість життя. У результаті цього світ рухається швидко, а це призводить до внутрішнього поштовху та бажання рухатись, страху, що не встигнеш за прогресом, і відчуття тривоги, стресу й емоційного болю. Як наслідок, люди починають діяти під тиском часу та завдають шкоду якості свого життя; вони ігнорують власні обмеження, пов'язані з емоційним, психологічним та фізичним виснаженням, а також погіршення міжособистісних стосунків. Порушення балансу в результаті динаміки змін понад прийнятний рівень стресу зменшує можливість внутрішнього міркування і відображення і змушує людей ігнорувати власні внутрішні обмеження, що призводить до переважання емоцій над раціональним мисленням. Тиск несправедливого маркетингу штовхає людей у світ пересічного розвитку, в якому споживання замість оптимізації максимізується у найнерозумніший і найбезвідповідальніший спосіб.

8. У сфері природи та біології — прийняття до уваги невід'ємних характеристик людської природи та повага до меж терпимості екосистеми. Чи можемо ми уявити суспільство без сім'ї, що складається з осіб, які не створюють продукт сім'ї та переймаються виключно власною наживою? Тоді яким чином ми можемо пояснити маргінальну позицію сімейної освіти та орієнтованої на сім'ю політики, а також відсутність сімейного продукту в економічному мисленні?

Перекладено з англійської мови

²⁸Bal-Woźniak T. Innowacyjność w ujęciu podmiotowym. Uwarunkowania instytucjonalne. — Warszawa: PWE, 2012. — Pp. 404–423.

²⁹Woźniak M., G. «Holistyczna modernizacja refleksyjna kapitału ludzkiego odpowiedzią na wyzwania i zagrożenia rozwojowe współczesnej fali globalizacji». In Gospodarka Polski 1990–2011 Transformacja, Modernizacja. Droga do spójności społeczno-ekonomicznej, vol. 3: Droga do spójności społeczno-ekonomicznej, edited by M.G. Woźniak. — Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2013

Список літератури

1. Akerlof G., A., Shiller R.J. *Animal Spirits. How Human Psychology Drives the Economy, and Why It Matters for Global Capitalism*. New Jersey: Princeton University Press, 2009, 248 p.
2. Attali J., *Tous ruines dans dix ans?* – Paris: Librairie Artheme Fayard, 2010. – 260 p.
3. Bal-Woźniak T. *Innowacyjność w ujęciu podmiotowym. Uwarunkowania instytucjonalne*. – Warszawa: PWE, 2012. – 267 p.
4. Bauman Z., *Żyjąc w czasie pożyczonym. Rozmowy z Citlali Rovinosa-Madrazo*. – Warszawa: Wydawnictwo Literackie, 2010. – 320 p.
5. Barber B., R., *Consumed. How Markets Corrupt Children, Infantilize Adults, and Swallow Citizens Whole*. – New York: W.W. Norton, 2007. – 406 p.
6. Barney D. *The Network Society*. – Cambridge: Polity Press, 2004. – 202 p.
7. Davies J.B., Sandström S., Shorrocks A., Wolff E. N. «*The World Distribution of Household Wealth*.» In *Personal Wealth from a Global Perspective*, edited by J. D. Davies. – Oxford: Oxford University Press, 2008. – P. 436–496.
8. Debord G., *La Sociëtü du spectacle*, Premiere edition. – Paris: Buchet-Chastel Editeur, 1967. – 129 p.
9. Foster J.B., and McChesney R. W., *Kryzys bez końca. Jak kapitał monopolistyczno-finansowy wywołuje stagnację i wstrząsy od Stany Zjednoczonych po Chiny*. – Warszawa: Książka i Wiedza, 2014. – 382 p.
10. Huntington S., P., *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. – London: Simon & Schuster, 1996. – 368 p.
11. IMF, *World Economic Outlook Database*, April 2014, [www.imf.org];
12. Eurostat, [http://eurostat.ec.europa.eu],
13. Statkomitiet WNP, [http://www.cisstat.org].
14. Kahneman D., *Thinking, Fast and Slow*. – New York: Farrar Straus and Giroux, 2011. – 512 p.
15. Kelly K., *New Rules for New Economy. 10 Radical Strategies for A Connected World*. – New York: Penguin Group, 1998. – 180 p.
16. Kozłowska A., *Ewolucja struktur gospodarczych w świetle Schumpeterowskiej koncepcji kreatywnej destrukcji*. – Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, 2010. – 356 p.
17. Legutko R. *Triumf człowieka pospolitego*. – Warszawa: Zysk i S-ka, 2012. – 320 p.
18. Mishel L., Bernstein J. and Shierholtz H. *The State of Working of America* // Washington DC: Economic Policy Institute. – No. 9. – 2009. – 461 p.
19. Von Mises L., *Human Action: A Treatise on Economics*. – Auburn, Alabama: Ludwig von Mises Institute, 1998. – 881 p.

20. March J., G., Simon H.A. *Organizations*. – New York: Woley, 1958. – 262 p.
21. Morawski W. *Socjologia ekonomiczna*. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2001. – 396 p.
22. Nigmatulin B. Ukraine. The price of independence. Lessons for Russia. Accessed March 29, 2015, <http://www.forum-ekonomiczne.pl/wp-content/uploads/2014/04/31> [in Ukrainian].
23. ONZ, 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://society.lb.ua/war/2015/04/19/302329_chislo_vnutrennih_pereselentse_v.html (20 Квітня 2015 р.).
24. Unated Nations, 2015, *World Population Prospects The 2015 Revision Key Findings and Advance Tables, New York*, <http://esa.un.org/unpd/wpp/>, [access data: 20/04/2015].
25. Piketty T. *Capital in the Twenty-First Century*. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 2014. – 696 p.
26. Porter, M. E. *The Competitive Advantage of Nations*. – New York: Free Press, 1990. – 855 p.
27. Rawls J. *A Theory of Justice*. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1971. – 607 p.
28. Schumpeter J. *Theorie der Wirtschaftlichen Entwicklung*. – Berlin, 1952. – 372 p.
29. Sen A. *Inequality reexamined*. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1992. – 207 p.
30. Sen A. *Development as Freedom*. – New York: Alfred A. Knopf, 2000. – 336 p.
31. Standing G. *The Precariat: The New Dangerous Class*. – London and New York: Bloomsbury Academic, 2011. – 198 p.
32. Thaler R. «From Homo Economicus to Homo Sapiens.» // *Journal of Economic Perspectives* 1 (2000). – P. 133–141.
33. World Bank, <http://databank.worldbank.org/data/>, [access data: 10/20/2015].
34. Williamson J. «What Washington Means by Policy Reform.» In *Latin American Adjustment: How Much Has Happened?*, edited by J. Williamson. Washington: Institute for International Economics, 1990, P. 7- 40.
35. Woźniak M., G. *Gospodarka Polski 1990–2011 Transformacja, Modernizacja. Droga do spójności społeczno-ekonomicznej, t. 1: Transformacja*. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2011, p. 350.
36. Woźniak M., G. „Holistyczna modernizacja refleksyjna kapitału ludzkiego odpowiedzią na wyzwania i zagrożenia rozwojowe współczesnej fali globalizacji». In *Gospodarka Polski 1990–2011 Transformacja, Modernizacja. Droga do spójności społeczno-ekonomicznej, vol. 3: Droga do spójności społeczno-ekonomicznej*, edited by M.G. Woźniak. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2013. – P. 191–230, – (T. 3).

Стаття надійшла до редакції 14.02.2016